

ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧНА ГРУПА НАЗВ МОЛИТОВ, ПІСНЕСПІВІВ У СТРУКТУРІ ПОНЯТТЄВОГО ПОЛЯ «СВЯЩЕННА ДІЯ»

© Петро Мацьків, 2007

к.філол.н., Дрогобицький державний педагогічний університет
ім. І.Франка (Дрогобич)
УДК 811.161.2'373

У статті розглянуто лексико-тематичну групу назв молитов, піснеспівів у структурно-семантичному плані, з'ясовано внутрішню форму номенів, здійснено їх компонентний аналіз, а також простежено процес входження мовних знаків до лінгвістичної картини світу.

Сакральну лексику (у лінгвокогнітивному сенсі – концептосферу Бог) української мови досліджували в різних ракурсах: етимологічному, функціональному, прагматичному тощо. У сучасних дослідженнях розглянуто окремі лексико-семантичні групи конфесійного стилю: назви релігійних споруд та їх частин [9], назви богослужбових предметів [10], назви релігійних свят [2] та ін. Поняттєве (семантичне) поле “священна дія” не було предметом спеціальних лінгвістичних досліджень. У його структурі виділяємо лексико-тематичні групи на позначення власне священнодій, назв богослужінь, назв обрядів, молитов, піснеспівів, читань. Така категоризація лінгвістичного простору в межах культурної універсалії Бог сприятиме виявленню конституальних та змінних ознак, що експлікують окреслену реалію. Предметом дослідження цієї статті є лексико-тематична група назв молитов, піснеспівів, церковних гімнів, вербалізованих у лексичних утвореннях *кондак, прокимен, псалом, славник, стихира, тропар, ірмос, акафіст, акростих, антифон* тощо.

Номен *прокимен* запозичений у давньоукраїнську мову через церковнослов'янське посередництво з грецької мови, позначає “те, що передує” [18 III: 374]. З XII ст. вживається зі значенням “вірш псалма до певного свята”. В українській мові пізніших століть не зберігся; правда, функціонує як релігійний термін у згадуваному значенні, а також як компонент складених релігійних термінів: *прокимен великий, прокимен вечірні, прокимен дня, прокимен Літургії, прокимен неділі, прокимен свята, прокимен утрени* [11: 108].

Знакове утворення *псалом* запозичене через старослов'янську мову з грецької; грецьке *psalmos* “спів у супроводі музичного інструмента”, фонетичний варіант *псальма* запозичений через польську мову з латинської; латинське *psalmus* походить від названого вище грецького слова [4 IV: 621]. З

наведеним первісним значенням відоме з XII ст. У сучасній українській мові відбулося розширення значення цієї лексеми: "релігійна пісня, молитва, що як складова входить до псалтиря", "захоплена хвала кому-, чому-небудь; гімн". Словник української мови подає лексему *псальма* не як фонетичний варіант, а як окрему лексему зі значенням "покладений на музику псалом; вокальний твір переважно духовного змісту" [15 VIII: 372]. Слово *псалом* послужило дериваційною базою для лексеми *псаломник* "служитель церкви, що допомагає священникові під час богослужіння". Зафіксовано також і його фонетичний варіант *псаломщик* [7 II: 786; 15 VIII: 372], однак з погляду сучасної української мови названий варіант не є нормативним. У релігійній термінології використовують й іншу назву цього поняття – *дяк*.

Субстантив *самогласний* утворений від слів *сам* і *гласити*, слов'янських із походження: *сам* "один"; *гласити* від глас "голос". У давньоукраїнській мові XII ст. йому властиве значення "піснеспіви міней з самостійним приспівом і змістом" [16 III: 248]. У лексикографічних джерелах пізніших століть, а також у сучасних лексеми *самогласний* не виявлено. У церковно-обрядовій термінології вона має значення "піснеспів, який не користується іншими піснеспівами як метричним та мелодійним зразком, але й сам не є таким зразком для інших піснеспівів" [11: 115]. Інша, новіша назва – *самоголосий*.

Для похідного іменника *славник* твірною основою виступає слово старослов'янського походження – *слава* "честь, похвала" [18 III: 664]. Лексема *славник* вперше фіксується у XV ст. зі значенням "стих, перед яким співається Слава Отцю і Сину і Святому Духу" [16 III: 407]. Вона наявна також з ідентичним значенням і в інших лексикографічних джерелах [17 II: 329]. Конкретизованіше значення подано в словнику церковно-обрядової термінології – "стихира, яку використовують у складі хвалитних стихир замість славника в неділі та зміст якої відповідає темі недільного євангельського читання [11: 124]. Інші назви – *стихира євангельська*, *еофінон* (застаріле).

Знакове утворення *стихира* запозичене через церковнослов'янську мову з грецької: грецьке *stichirion* "піснеспів" [18 III: 761]. У давньоукраїнській мові з XI ст. вживалося зі значенням "назва богослужбового піснеспіву" [16 III: 514]. У лексикографічних джерелах XIV–XX ст. відсутнє, подає його лише Словник української мови зі значенням "церковна пісня з біблійним сюжетом" [15 IX: 707]. У християнстві лише один із лексико-семантичних варіантів слова *стих* характеризується має значення "піснеспів, який складається з певної кількості стихів, яким супроводжують виконання псалмів" [11: 124]. Із XII ст. відоме похідне від аналізованого конститuenta утворення – *стихирап* зі значенням "богослужбова книга, збірник стихир" [16 III: 514], яке збереглося лише в системі логосу і продовжує функціонувати в сучасній церковній термінології. Для цього періоду характерний інший конститuentи, споріднений із

зазначеними, а саме *стихера* "назва п'яти учительських книг Ветхого Завіту", однак, починаючи з XIV ст., перестає функціонувати.

Слово *тропар* через церковнослов'янське посередництво засвоєне з грецької мови; грецьке *trōparion* "церковний стих" [18 IV: 105]. В українській мові з таким же значенням функціонує з XIV ст. [16 III: 1002]. У лексикографічних джерелах, що відображають лексику пізніших століть, значення цієї лексеми модифікується як "піснеспів на честь Бога або іншого Святого" [7 II: 986], "церковна пісня, у якій відображається історія свята" [12 IV: 287]. Словник української мови подає лексему *тропар* зі значенням "молитовний вірш для співу на честь якого-небудь свята або святого у православному богослужінні" [15 X: 283]. У християнській термінології наявні лексико-семантичні варіанти цього номена: "тропар, який виконують перед відпустом вечірні, повечер'я й утрени"; "строфа пісні канону, яку виконують за зразком ірмоса", "складова богослужіння, призначена для співового виконання" [11: 132; 96]. Для першого значення характерна й інша назва – *тропар відпустительний*; друге значення представлене назвою *тропар канону*, третє значення передає номен *піснеспів*. Лексема *тропар* виступає у структурі складених термінів: *тропар заупокійний* (тропар за упокій), *тропар денний*, *тропар непорочний* (*непорочні* – у другому значенні). Вона є складовою фразеологізму *дати тропарів з кондаками* – «дати так, щоб назавжди запам'яталося» [12 IV: 287]. Семантичні компоненти змісту цієї семеми в українському мовному просторі як на рівні логосу, так і на рівні лексису значно розширилися порівняно з вихідною формою, ілюструючи невичерпні внутрішні ресурси мови.

Для назви *ірмос* посередником із грецької мови виступала також церковнослов'янська мова; грецьке *hirmos* "зв'язок". В українській мові вона вживається з першої половини XV ст. зі значенням "назви однієї з богослужбних пісень канона" [16 III дод., 129]. У лексиці української мови пізніших епох не використовується, збереглася лише в церковно-обрядовій термінології з дещо модифікованим значенням – "початковий тропар пісні канону, який є тематичним, музичним та метричним зразком для тропарів цієї пісні канону" [11: 60]. Таке ж походження має лексема *азматик* "невелика пісня з приспівом "алилуя" і "слава тобі Боже". Із цим значенням вона відома з XI ст. [16 I: 10], для наступних періодів української мови не характерне, збереглося лише в церковно-обрядовій термінології як "вірш псалма, який виконують на Літургії після читання Апостола перед читанням Євангелія й супроводжують приспівом "алилуя". Інша назва – *алилуя* [11: 21].

Номен *алилуя* через церковнослов'янське посередництво запозичений з грецької. Він походить від гебрайського *hallelūjah* "хвалить Іегову" [4 I: 61]. В давньоукраїнській мові вживається з XI ст. [16 I: 15]. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. не подає цієї лексеми, у лексикографічних

джерелах української мови наступних століть вона активно функціонує [14 I: 98; 6: 1; 5: 33; 12 I: 6; 7 I: 3; 15 I: 34]. У похідних утвореннях *алилуйко* "насмішливе прізвисько духовної особи", *алилуйкати* "співати "алилуя" [7 I: 3; 12 I: 6] на аксіологічному рівні спостерігається бінарна опозиція сакральне/профанне, причому профанне значення представлене негативною конотацією. У Словнику української мови дериваційний ряд поповнюється лексемами з позначкою "зневажливе": *алилуйщик* "людина, що на шкоду справі надміру вихваляє кого-, що-небудь"; *алилуйщина* "надмірне вихваляння кого-, що-небудь", фразема *співати алилуя* – "надмірно вихвалити кого-небудь" має позначки «іронічно, зневажливо» [15 I: 34]. Названі деривати, очевидно, новотвори радянської доби, які мали б такими і залишитися, оскільки їх функціонування є проблематичним і для цього часу, свідченням цього є відсутність джерельної бази (ілюстративного матеріалу) для деяких з них (*співати алилуя*, *алилуйщик*) у названому Словнику. Як релігійний термін вживається з двома значеннями: "вірш псалма, який виконують на Літургії після читання Апостола перед читанням Євангелія й супроводжують приспівом "алилуя"; "приспів кондака акафиста" [11: 21]. Перше значення виражають й інші назви, зокрема *азматик*, *алилуарій*. Остання, вірогідно, є фонетичною калькою грецького слова, яке, однак, не залишило слідів в українській мові.

Грецького походження й назва *акафіст* (акатист); грецьке *akathistos* "несідальний спів" [4 I: 54–55]. В давньоукраїнській мові відома з XI ст. зі значенням "славослівний гімн, під час співу якого не можна сидіти". Спочатку (первісно) так називали гімн Пресвятій Богородиці, який співали у Візантії в ніч на суботу I-го тижня Великого Посту: кожен кондак його, крім першого, закінчувався приспівом "алилуя", а кожен ікос приспівом "радуйся невесто невестная" [16 I: 12]. Лексема характерна для всіх історичних етапів функціонування української мови [6: 2; 5: 336; 14 I: 84; 12 I: 5; 7 I: 3; 15 I: 26]. У системі християнського логосу поліфункціональна: "похвальна пісня на честь Ісуса Христа, Богородиці чи святого, що складається із 13 кондаків та 12 ікосів, яку виконують поза богослужінням добового кола", "частина богослужіння Акафистової суботи" [11: 21]. Похідне утворення *акафисник* зафіксоване лише в Малорусько-німецькому словнику зі значенням "церковна богослужбова книга, збірка акафістів" [7 I: 3], яке притаманне й християнському логосу.

Номен *акростих* теж грецьке запозичення; грецьке *akros* – крайній, *stichs* – рядок. В українській мові відомий з XVII ст. зі значенням "вірш, в якому початкові букви рядків утворюють якесь слово, ім'я чи прізвище автора" [14 I: 85; 5: 338; 8 I: 47]. Паралельно це значення виражала і лексема *краєгранесія* (калька з *акростих*) [5: 47], яка, однак, згодом вийшла з ужитку, як і лексема *акростих*, залишилась тільки як релігійний термін зі значенням "технічна

прикраса канону, що являє собою фразу, складену з початкових букв ірмосів та тропарів канону" [11: 21]. Відома й інша назва згаданого поняття – *краєстрогіє*, що є калькою грецького *акростихида*.

Українська мова послуговується лексемою *антифон* (грецьке *antifonos* "спів з повторами" [18 I: 79]) з початку XVII ст. зі значенням "віршів із псалмів, які виконує хор під час богослужіння поперемінно на обох крилосах" [14 I: 111]. У наступних століттях вона характерна лише для християнської термінології в декількох лексико-семантичних варіантах: "спосіб виконання піснеспівів, що полягає в почерговому співі на два хори", "піснеспіви та частини піснеспівів, що їх виконують зазначеним способом, тобто антифонно", "частини кафизми Псалтиря, що складається з трьох псалмів, яку на богослужіннях виконують антифонно" [11: 23]. Друге значення є компонентом складених термінів, у яких конкретизовані темпоральні межі: *антифон воскресний* (недільний), *антифон зображальний* (повсякденний), *антифон святковий*, *антифон степенний*; чи локальні – *антифон кафізми*.

Похідне утворення *величання* виникло на власне українському мовному ґрунті (твірна основа *велик-*, яку пов'язують з праслов'янським *veljъ "міцний, сильний") [4 I: 346–347]. Уже в XI ст. мало значення "надмірна чванливість" [16 I: 237], згодом набуло нового значення "звеличування" [14 III: 220]. У сучасній українській мові воно трансформувалося в декілька: "шанобливе звертання до когось", "звертання відповідно до чину", "вшанування співом", "гордість" [15 I: 321–322]. Сема "вшанування співом" слугувала ґрунтом для виникнення богословського терміна зі значенням "піснеспів, який виконують на утрени в Господні, Богородичні, поліелейні та храмові церковні свята, що його змістом є звеличення та прославлення священної особи, свято якої відзначають" [11: 33].

Композит *славослов'є* має слов'янське походження з експліцитною внутрішньою формою. Уже з XI ст. виражав "хвалу, молитвенне возвеличення", "церковну службу" [16 III: 407], фіксується в XIX ст. [7 II: 882]; у сучасній українській мові має значення "прославлення кого-, чого-небудь у піснях, промовах і таке інше", "надмірне вихваляння" [15 IX: 348]. Такі ж значення характерні для лексеми *славословлення*. У релігійній термінології їй притаманне значення "короткої молитви, яка звеличує Пресвяту Трійцю та починається словом "слава"; часто вживається як кінцева фраза інших молитов". Вона має й назву *доксологія* [11: 121]. Виступає структурним компонентом релігійних термінів *славослів'я мале*, *славослів'я велике*.

Номен *кондак* через церковнослов'янське посередництво запозичений в давньоукраїнську мову з грецької; грецьке *kontakion* "гімн, повтор"; "паличка, жердина", первісно "паргаментний свиток із текстом пісні, намотаної на паличку". Функціонує в давньоукраїнській мові з XI ст. зі значенням "церковна пісня на славу Бога, Богородиці, святого чи святої" [16 I: 1268], уже

в XII ст. зафіксоване похідне утворення *кондакар* "збірник кондаків". Згадувані номени мають таке ж значення і в християнській термінології.

Унаслідок семантичного калькування з грецької мови через церковнослов'янське посередництво утворено слово *трипіснець*. У давньоукраїнській мові XII ст. виражало "канон, який складається із трьох пісень" [16 III: 1017]. У системі лексику сучасної української літературної мови немає. Як релігійний термін лексема *трипіснець* позначає "неповний канон, який складається з трьох пісень"; "церковно-богослужбову книгу, що містить тексти змінних частин богослужінь рухомих церковних свят". Інша назва – *Триод* [11: 131].

Переважаюча частина мовних знаків аналізованої лексико-тематичної групи функціонує лише в релігійному дискурсі, незначна їх частина характерна як для сакральної, так і для лінгвістичної картини світу. Усі лексико-семантичні варіанти номенів не виходять за межі поняттєвого поля "священна дія", що зумовлені, очевидно, специфікою сигніфікатів назв піснеспівів, молитов. Ці номінації не відзначаються словотвірною активністю ні в системі логосу, ні в системі лексику української мови.

Література

1. Бібла С.В. Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів та посад): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 1997. – 20 с.
2. Бочарова І.В. Темпоративні синтаксеми – найменування релігійних свят (на матеріалі художніх творів української літератури XIX–XX ст.) // Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1998. – С.157–165.
3. Браїлко Ю.І. До питання функціонування лексем *Бог* і *бог* в українській мові (на матеріалі поеми "Енеїда" І.П. Котляревського) // Іван Котляревський і світова культура. – Полтава: Українське народознавство, 1998. – С. 185–189.
4. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. – К., 1982–2003. – Т. 1 – 4.
5. Лексикон словенороський Памви Беринди. – К., 1961 (факсиміле першодруку 1627 р.).
6. Лексис Лаврентія Зизанія Синопіма славеноросская. – К., 1964 (факсиміле першодруку 1596 р.).
7. Малорусько-німецький словник: В 2-х т. /Упорядники Євген Желехівський і Софрон Недільський. – Львів, 1880.
8. Митрополит Іларіон. Етимологічно-семантичний словник української мови: В 4-х т. – Вінніпег, 1979–1994.
9. Піддубна Н.В. Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2000. – 208 с.
10. Пуряєва Н. В. Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 2001. – 234 с.

11. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів, 2001.
12. Словарь української мови / Упорядник з дод. влас. матеріалу Б.Д. Грінченко. – К., 1907 – 1909. – Т.1 – 4.
13. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: В 2-х т. – К., 1977 – 1978.
14. Словник української мови XVI – першої половини XVII століть //– Львів, 1994 – 2004. – Вип. 1 – 11.
15. Словник української мови: В 11-ти т. – К., 1970 – 1980.
16. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3-х т. – М., 1958.
17. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII століть: Книга 1, 2. – К., Нью-Йорк, 2002.
18. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М., 1964 – 1973.

СУЧАСНА ОНОМАСТИЧНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ В ПОЛЬЩІ

© Оксана Михальчук, 2007

к. філол.н., Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (Київ)
УДК 81`374+81`373+811.16

У статті проаналізовано польську ономастичну лексикографію початку ХХІ ст. Розглянуто особливості структури та лексичного матеріалу словників, а також їх місце в сучасній слов'янській лексикографії.

Польська наукова ономастика має давнє і глибоке коріння, яке сягає в часовому просторі кінця ХІХ століття, а в географічному тісно переплітається з початками ономастичних наукових досліджень з української топоніміки. Саме до цього періоду належить ціла низка наукових праць і збірань ономастичного матеріалу, які мають незаперечне і неоціненне значення для мовознавчих, зокрема й ономастичних студій, як у Польщі, так і в Україні, згадаймо хоча б потужну працю „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. I–XV”, що побачила світ у Варшаві з 1880 по 1902 роки і досі є важливим джерелом лінгвістичних досліджень у славистиці. Власне, значною і найціннішою частиною ономастичної роботи того часу залишається фіксація онімів та їх упорядкування.

Укладання ономастичної бази і наступне лексикографічне оформлення матеріалу потребувало клопіткої праці багатьох науковців. Ономастична словникова база в Польщі, як і в Україні, протягом століття розвивалася від звичайної фіксації онімної лексики до лінгвістичного оформлення назви в словникову статтю з поясненням походження тієї чи іншої онімної одиниці в етимологічно-мотиваційному та словотвірному-структурному аспектах. Сучасні